

Kazmirenko V. P. Activation of cognitive processes of mutual understanding by means of dialogue

Activation of cognitive processes of mutual understanding is considered in measurements of building technologies aimed on management of cognitive communication of subjects participating in joint activity. Dialogues are depicted as universal psychological communication tools for deployment and integrated complication of relations and improvement of communication, which allow improvement of mutual understanding and collaboration. It is highlighted that dialogue is the most integrated form of cognitive communication, which in its structural and functional aspects determines subjectivity of individuals participating in it. The role of dialogue in shaping mechanism of defining agreed target for overcoming obstacles, barriers and solving tasks aimed on development, as well as enhancing of cognitive processes and finding resources of conventional motives formation as a psychological example of mutual understanding is defined.

Key words: cognitive communication, psychological management of joint activity, conventionality, understanding, kinds of dialogue.

© Казміренко В. П.

З. Ф. Сіверс

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ФЕНОМЕНА ПІЗНАННЯ
ТА КОГНІТИВНОГО БАР'ЄРА В УМОВАХ
УТРУДНЕНОЇ ВЗАЄМОДІЇ**

З позицій когнітивної психології спілкування розглядається специфіка пізнання в процесі міжособової взаємодії. Аналізуються особливості взаємодії, розкривається природа когнітивних бар'єрів в умовах утрудненої взаємодії. Запропоновано визначення когнітивного бар'єра як нездатності суб'єкта до зміни власної пізнавальної перспективи. Окреслено механізми його виникнення в процесі взаємодії.

Ключові слова: пізнання, мислення, розуміння, взаєморозуміння, когнітивний бар'єр, утруднена взаємодія.

Проблема. Дослідження проблеми взаємодії в соціальній психології має давні традиції. Однак усе ще існують певні, часом суто термінологічні, труднощі у визначенні цього поняття. Вони пов'язані із вживанням поняття “спілкування” то в широкому, то у вузькому значенні. Інколи автори просто ототожнюють спілкування і взаємодію, інтерпретуючи їх як комунікацію у вузькому розумінні. Інші розглядають відношення між взаємодією і спілкуванням як співвідношення форми і змісту якогось процесу. Така “плутанина” призводить до того, що ми частіше натрапляємо в літературі на дослідження феномена

“утрудненого спілкування”, аніж “утрудненої взаємодії”, хоч насправді йдеться саме про утруднену інтеракцію.

Мета статті: спробувати уточнити та конкретизувати (з позицій когнітивної психології спілкування) зміст феномена утрудненої взаємодії, а також з’ясувати умови та причини її виникнення, роль процесу пізнання в породженні утруднень.

У соціальній психології взаємодію розглядають як особливу форму зв’язку між людьми, процесами, діями, явищами, у результаті якого відбувається зміна їхніх якостей та станів, що веде відтак до синтезу, інтеграції, спільної дії. Взаємодія – це система взаємозв’язків суб’єктів, яка зумовлює їхній взаємовплив, організує спільні дії для реалізації спільної діяльності. Ця система настільки складна (від координації дій та операцій до узгодження функціонально-рольових позицій для досягнення кінцевого результату), що ***будь-яка взаємодія потенційно вже містить у собі труднощі.***

Відомо, що взаємодія породжує зв’язок і взаємозумовленість суб’єктів. Така причинна зумовленість становить головну особливість і головну “трудність” взаємодії, оскільки кожна із сторін є причиною і наслідком зворотного впливу, який може або сприяти розвиткові суб’єкта і ситуації, або ж гальмувати його.

У взаємодії реалізується ставлення людини до людини як до суб’єкта, що має власний внутрішній світ. Але взаємодіють не просто два (або більше) суб’єкти – відбувається суб’єкт-об’єкт-суб’єктна взаємодія. Предмет спільної діяльності виявляється тим об’єктом, який опосередковує розуміння особистісних рис, мотивів, цілей тощо. На відміну від міжособового розуміння ***взаєморозуміння є предметно зумовленим.***

Якщо комунікативний процес породжується на основі спільної діяльності, то обмін знаннями, ідеями, гіпотезами, засобами досягнення мети тощо передбачає, що досягнуте взаєморозуміння реалізується в спільних спробах розгорнути діяльність, певним чином організувати її для досягнення спільної мети. Одночасна участь кількох осіб у цій діяльності означає, що кожен повинен зробити певний внесок – саме це дає підстави інтерпретувати взаємодію як організацію спільної діяльності. У процесі такої діяльності партнери повинні не лише обмінятися інформацією, а й досягнути взаєморозуміння та спланувати спільну діяльність. Тобто взаєморозуміння в спільній діяльності має дві складові: 1) взаєморозуміння як узгодження індивідуальних розумінь ситуації взаємодії, предмета та мети спільної діяльності і 2) взаєморозуміння як розуміння особистісних особливостей партнерів. Щоб з’ясувати психологічний склад обох форм розуміння та особ-

ливостей виникнення утруднень під час взаємодії, слід, на наш погляд, звернутися до аналізу процесу пізнання.

Філософи визначають пізнання як категорію, що описує процес отримання будь-яких знань шляхом повторення ідеальних планів діяльності і спілкування, створення знаково-символічних систем, що опосередковують взаємодію людини зі світом та іншими людьми. Існує велика кількість філософських (феноменологічна, еволюційна, аналітична, соціально-антропологічна тощо), а також спеціально-наукових (соціологічна, інформаційна, логічна, лінгвістична, нейрофізіологічна, психологічна) концепцій пізнання. Не вдаючись у детальний аналіз цих концепцій, хочемо зазначити, що кожна з них охоплює одну із суттєвих сторін пізнавального процесу. Для нас важливо те, що пізнання, як самостійна реальність, пронизує всі аспекти людського світу. Тобто пізнання слід розуміти як процес, що супроводжує діяльність і спілкування та виконує функцію їх забезпечення ідеальними образами. Динаміка породження нового знання в ході взаємодії залежить від пошукового настановлення на розширення ідеального образу ситуації та партнера по взаємодії. Це відбувається внаслідок обміну між різними контекстами власного досвіду і досвідом партнера по взаємодії.

Шлях пізнання в ході взаємодії – це рух від суб'єктивних контекстів досвіду до нового спільного знання.

Процес пізнання – це постановка питань і пошук відповідей, формулювання завдань та їх вирішення. У результативному плані – це сукупність знань, що з'являються завдяки вирішенню поставлених завдань, а акти пізнання “здійснюються” в голові конкретного індивіда в процесі мислення. Тобто ще однією особливістю пізнання є те, що воно переходить у мислення і практично перестає бути самим собою, коли продукт взаємодії між суб'єктами, тобто знання, перетворюється на процес. Знання, включене в процес мислення, стає додатковим стимулом його розвитку і джерелом отримання нового знання. Так завершується один із циклів мисленнєвої діяльності. Із цього моменту мислення як пошук нового знову перетворюється на пізнання – суб'єкт пізнає те, до чого прагнув. Потім розпочинається новий цикл взаємодії, утворений переходом пізнання в мислення і знову – в пізнання [4].

Адекватне відображення людиною предметного світу в знанні відбувається в процесі оперування об'єктами, з яких складається цей світ. Мислення людини – це пізнавальна діяльність, у ході якої суб'єкт, взаємодіючи з об'єктом, виявляє деякі раніше не відомі сторони та властивості, здобуває нове знання. Це знання, з одного боку, є результатом мислення, а з другого, переходить у процес. Тобто, будучи включеним у діяльність індивіда, знання виявляє себе як компонент мислення.

У теоріях пізнання і мислення давно відомо, що під час вирішення пізнавального завдання суб'єкт неодноразово змінює формулювання його вихідних положень. З кожним новим формулюванням завдання з'являється певною мірою нове знання про його вирішення. У людини формується "операціональний смисл" [7] послідовності кроків мисленнєвого пошуку. Це дає змогу зрозуміти переформульоване завдання і вирішити його (якщо суб'єкт зробить правильні припущення і висновки з нової ситуації).

В актуальну мисленнєву діяльність завжди включається розуміння. Розуміння – це не спосіб осягнення світу, а лише його момент, момент отримання знання про дійсність [3]. Розуміння опосередковує процес отримання знання, наділяє його смислом. Тобто розуміння, як компонент пізнання, має зв'язок не лише з процедурами отримання нового знання, а й з його осмисленням.

Функція розуміння полягає в осмисленні, аналізі знання, яке має для суб'єкта проблемний характер, у розкритті його походження і потенційних можливостей. Проблемне знання завжди відображає незрозумілі закономірності, невідомі способи дії – усе те, чого не містить попередній досвід. Аналізуючи незрозумілі події та складні ситуації, відображені в проблемному знанні, людина висуває припущення, робить умовиводи, ставить запитання і намагається знайти на них відповідь. Такий рух здійснюється на всіх стадіях вирішення завдання. Знайдені відповіді на запитання, вдалі припущення та умовиводи утворюють операційні смисли знання.

Як зазначає В. В. Знаков, ракурс аналізу феномена розуміння (смыслеутворення) як процесу і результату є не випадковим. Він дає змогу виявити його суттєву рису: що більше сформульовано запитань і що більше отримано відповідей, то глибше суб'єкт або група людей розуміє об'єкт розуміння (або один одного) [2]. На думку Ю. М. Шилкова, "множинність версій і описів одних і тих же подій є найважливішою гносеологічною особливістю розуміння. Щодо різних суб'єктів одні і ті ж факти можуть дістати різне інформаційно-оціночне тлумачення, переоцінюватися протягом певного часу. Що повніше представлено факт у висловах суб'єктів, то повнішим і глибшим буде його розуміння, то більше підстав для взаєморозуміння сторін. І навпаки" [8, с. 177].

Як відомо, джерелом мислення є попередні знання. "Будь-яке мислення бере свій початок з попередніх знань, здійснюється на їх основі, включає їх. Без використання знань мислення взагалі неможливе" [4, с. 156].

Розвиток експериментальної психології мислення дав змогу з'ясувати, що розуміння формується в процесі вирішення завдань, тому його не можна віднести до якоїсь однієї стадії мисленнєвого пошуку.

ку. Розуміння є не лише результат мислення, а й один з його процесів, що бере участь у забезпеченні успішності вирішення завдання.

З огляду на предмет нашого аналізу слід зазначити, що розуміння є діалогічним за своєю природою. Людина зазвичай розуміє те, що відповідає її настановленням, гіпотезам, цілям. А під час взаємодії суб'єкт намагається пізнати психологічні риси партнера, робить припущення про особливості ціннісно-нормативної сфери його особистості, висуває гіпотези щодо того, як саме розуміє його партнер. Взаєморозуміння передбачає, що у партнерів формуються адекватні психологічні моделі один одного. Неадекватні ж моделі заважають прогнозувати поведінку, оцінювати можливості один одного та вибудувати взаємодію.

Найбільш глибокий, на наш погляд, аналіз феномена “розуміння” запропонував у своїй монографії В. В. Знаков. Усю розмаїтість існуючих досліджень щодо умов розуміння він об'єднав у чотири умови:

1. Мнемічні умови: людина розуміє те, що знаходить відгук у її пам'яті. Тобто для розуміння завжди потрібні якісь попередні знання. У партнерів повинні актуалізуватися схожі моделі об'єкта розуміння (ідеться про спільний тезаурус).

2. Цільове узагальнення умов розуміння: людина краще розуміє те, що відповідає її прогнозам, гіпотезам, цілям. Під час взаємодії кожен з партнерів робить прогнози стосовно предмета взаємодії і психологічних якостей, ціннісно-сміслових позицій, компетенцій один одного. Спілкування, взаємодія будуть продуктивними, якщо обмін знаннями сприятиме створенню такої міжіндивідуальної основи теми, якщо перетинатимуться елементи змісту позицій кожного суб'єкта. Суб'єкти повинні висунути гіпотези про те, як відбувається процес відображення, тобто в який спосіб кожен із них відображає внутрішній світ іншого. Ідеться про зворотний зв'язок, який сприяє формуванню стратегії поведінки та корекції розуміння особливостей внутрішнього світу партнерів.

3. Емпатійна умова взаєморозуміння: неможливо зрозуміти іншу людину, не встановивши з нею особистісних стосунків, не виявивши щодо неї емпатії (позитивного або негативного ставлення).

4. Нормативні умови: для досягнення взаєморозуміння суб'єкти повинні виходити з однакових постулатів спілкування і зіставляти предмет обговорення з однаковими соціальними зразками, нормами поведінки.

У сучасній психологічній літературі увага зазвичай зосереджується на пізнанні людини людиною. Для означення цього феномена використовуються два терміни: “міжособове розуміння” і “взаєморозуміння”. Останній тлумачиться двояко: або як розуміння цілей, мотивів, особистісних рис партнерів, або як їх розуміння і прийняття. Ясно,

що в плані аналізу взаємодії досліджується взаєморозуміння в першому значенні. Тобто, щоб у процесі взаємодії партнери досягли взаєморозуміння, вони повинні адекватно пізнати цілі та мотиви один одного, особистісні риси іншого.

Важливо, хочемо на цьому ще раз наголосити, що, пізнаючи партнера по взаємодії, суб'єкт виходить за межі його характеристик, включаючи їх у контекст власного досвіду, – висуває гіпотези, робить висновки, тобто отримує нове знання про нього. Очевидно, що дотримання умов, на які вказує В. В. Знаков, сприяє адекватному розумінню та взаєморозумінню в спілкуванні. Однак пізнання конкретного суб'єкта у спілкуванні та взаємодії завжди стикається з низкою когнітивних перешкод – когнітивними бар'єрами. У найбільш загальному вигляді ми визначаємо *когнітивний бар'єр як нездатність суб'єкта до зміни власної пізнавальної перспективи*.

Як ми вже зазначали, діяльність і спілкування потребують для своєї організації можливих, приблизних моделей та перспектив, які будуть уточнюватися і розвиватися в процесі взаємодії. Кожен із суб'єктів взаємодії має власну суб'єктивну модель майбутньої взаємодії. Вона містить уявлення про ситуацію взаємодії та її цільову структуру; умови задач; норми і правила організації діалогу та взаємодії; засоби організації діалогу та взаємодії; знання та пізнавальні можливості; критерії оцінювання результатів взаємодії тощо. Модель містить і суб'єктивний образ партнера з відповідними складовими. У всьому цьому ланцюжку – від встановлення контакту до оцінювання результатів взаємодії – розгортається *пізнання* та реалізуються *пізнавальні перспективи* суб'єктів взаємодії. Пізнавальна перспектива кожного суб'єкта взаємодії реалізується через перетворення в процесі пізнання суб'єктивної моделі на об'єктивну. Тобто суб'єкт у процесі взаємодії *мислить – знає – розуміє – взаєморозуміє – ефективно взаємодіє – продукує спільне знання*. На кожному етапі суб'єкт може стикатися з когнітивними перешкодами (власними та партнера по взаємодії). Когнітивний бар'єр виникає тоді, коли в ситуації взаємодії стикаються “властивості – властивості” та “образи – образи”. Щоб подолати когнітивний бар'єр, має відбутися зміна співрозмірних властивостей суб'єктів і образу проблемної ситуації. Тобто має відбутися власне *взаємодія*, яку можна назвати *подія-взаємодія*. Унаслідок такої події-взаємодії мають статися певні зміни. Тобто зміна властивостей і, завдяки цьому, зміна власної пізнавальної перспективи ситуації пов'язані безпосередньо з низкою подій-взаємодій. Подальший рух суб'єктів відбувається в процесі обміну змінами. Порушення симетрії цього обміну призводить до блокування пізнавальної перспективи, тобто до нового когнітивного бар'єра [5].

Взаємодія ефективна лише тоді, коли вона розвивальна. Інструментальним засобом розвивальної функції взаємодії, як зазначає В. П. Казміренко, може слугувати когнітивне спілкування, оскільки “саме розвиток – ключова категорія функціонально-ціннісної й процесуально-інструментальної організації когнітивного спілкування. Завдяки партнерському когнітивному спілкуванню груповий суб’єкт набуває здатності до формування спільного інтелектуального ресурсу. А в такому груповому “співзнанні” утворюються властивості “сукупного суб’єкта”. Виникнення таких властивостей стає можливим і породжується на рівні психологічних процесів обміну інформацією, на рівні обміну станами, на рівні індивідуально-групових властивостей досвіду (інтегрованої групової інтелектуальної діяльності, вольової погодженості й когерентності)” [1, с. 11].

Ефективне спілкування – це спілкування, вільне від стереотипів, особистісних обмежень у креативному розв’язанні проблем невизначеності, подоланні пізнавальних протиріч, вирішенні завдань, досягненні мети. Отже, ідеться про організоване когнітивно орієнтоване спілкування. Тому ключ до подолання когнітивних бар’єрів, що “перетворюють” взаємодію на утруднену взаємодію, полягає, на наш погляд, в організації когнітивного спілкування, а точніше – когнітивного діалогу в “події-взаємодії”. У такому діалозі має відбуватися активізація когнітивних процесів, відображення образу іншого як когнітивного проекту рефлексивної оптимізації процесів розуміння і взаєморозуміння. У межах когнітивної психології спілкування з’являється можливість подолання утруднень взаємодії завдяки створенню соціально-психологічних технологій, що базуються на когнітивній оптимізації взаємодії. Хочемо зазначити, що перші і, на наш погляд, успішні спроби створення таких технологій зроблено співробітниками лабораторії фундаментальних і прикладних проблем спілкування ІСПП НАПН України (ці технології представлено в методичному посібнику “Активізація когнітивних процесів у спілкуванні [1]).

Висновки.

1. Процес пізнання у взаємодії розгортається в ланцюжку “мислення – знання – розуміння – співзнання – спільне знання”.
2. Утруднена взаємодія під час вирішення завдань спільної діяльності виникає тоді, коли з’являються когнітивні перешкоди – когнітивні бар’єри, зумовлені зіткненням “властивостей – властивостей” та “образів – образів”.
3. Когнітивний бар’єр можна визначити як нездатність суб’єкта до зміни власної пізнавальної перспективи.
4. Оптимізацію утрудненої взаємодії (подолання когнітивних бар’єрів) можна здійснити за допомогою соціально-психологічних технологій, що ґрунтуються на засадах когнітивної психології спілкування.

Література

1. Активізація когнітивних процесів у спілкуванні: метод. посіб. [В. П. Казміренко, З. Ф. Сіверс, В. М. Духневич та ін.]; за ред. В. П. Казміренка. – К.: Міленіум, 2011. – 272 с.
2. Знаков В. В. Понимание в познании и общении / В. В. Знаков. – М.: Ин-т психологии РАН, 1998. – 232 с.
3. Лекторский В. А. Междисциплинарный и философский подход к проблеме понимания / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 1986. – № 7. – С. 65–69.
4. Пономарев Я. А. Знание, мышление и умственное развитие / Я. А. Пономарев. – М.: Просвещение, 1967. – 264 с.
5. Сіверс З. Ф. Особливості вербальних патернів педагогів / З. Ф. Сіверс // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – К.: Міленіум, 2011. – Вип. 27 (30). – С. 291–300.
6. Славская К. А. Мысль и действие / К. А. Славская. – М.: Просвещение, 1968. – 207 с.
7. Тихомиров О. К. Структура мыслительной деятельности человека / О. К. Тихомиров. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – 304 с.
8. Шилков Ю. М. Гносеологические основы мыслительной деятельности / Ю. М. Шилков. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1992. – 183 с.

Сіверс З. Ф. Психологический контекст феномена познания и когнитивного барьера в условиях затрудненного взаимодействия

С позиций когнитивной психологии общения рассматривается специфика познания в процессе межличностного взаимодействия. Анализируются особенности такого взаимодействия, раскрывается природа когнитивных барьеров в условиях затрудненного взаимодействия. Предлагается определение когнитивного барьера как неспособности субъекта к изменению собственной познавательной перспективы. Очерчены механизмы его возникновения в процессе взаимодействия.

Ключевые слова: познание, мышление, понимание, взаимопонимание, когнитивный барьер, затрудненное взаимодействие.

Syvers Z. F. Psychological context of the phenomenon of cognition and cognitive barrier in case of impeded interaction

Special aspects of cognition in the process of interpersonal communication from the prospect of cognitive psychology of communication are considered in the article. Specific features of such interaction are analyzed. The nature of cognitive barriers in the situation of impeded interaction is discussed. The definition of a cognitive barrier as inability of a subject to change his own cognitive perspective is offered. Mechanisms of cognitive barrier's origin in the process of cooperation are outlined.

Key words: cognition, thinking, understanding, mutual understanding, cognitive barrier, impeded interaction.

© Сіверс З. Ф.